

Literatura i viatge a l'època moderna
Una aproximació a alguns itineraris d'autors, personatges i textos per
espais reals i imaginaris

Literature and travel in the early modern period
An approach to some of the pathways taken by authors, characters and texts
through real and imaginary spaces

PEP VALSALOBRE
pep.valsalobre@udg.edu

Institut de Llengua i Cultura Catalana-Universitat de Girona

Resum: El treball formula una panoràmica (gens exhaustiva) de la relació entre literatura i viatge en autors del domini català, en qualsevol llengua, que incorpora, en primer lloc, el format convencional de viatgers reals que produeixen textos exprés sobre aquests desplaçaments (a Terra Santa o a d'altres destinacions amb diferents objectius); relats d'itinerància inserits en textos d'altra índole com dietaris i memòries; trànsits per raons polítiques i diplomàtiques (amb plasmació escrita, literària o no); i, finalment, periples de caire científic. En segon terme, hi ha els transeünts per força, que no sempre deixen testimoni escrit de la migració per bé que aquesta consagra com a resultat una obra literària significativa. A continuació qui pelegrina és el personatge, bé per una geografia real, bé per espais fingits (sognis, mite, més enllà) o al·legòrics. Finalment, qui roda és el text.

El panorama aquí ofert pretén ser una aproximació descriptiva a la riquesa de materials en aquesta faceta de la nostra cultura escrita més que no pas un article de grans aportacions a la investigació literària. En resulta un possible paisatge de la literatura moderna en territoris del domini català sota la perspectiva de l'itinerari (d'autors, de personatges, d'obres)..

Paraules clau: literatura moderna catalana, literatura de viatge, memorialística

Abstract: This study provides an overview (though by no means an exhaustive one) of the relationship between the literature produced by authors from Catalan-speaking territories and their travels in the early modern period, in any language. In the first instance it employs the conventional format of real travellers who produced express texts about these journeys (to the Holy Land or to other destinations with different objectives), and it includes: touring stories inserted into other texts such as diaries and memoirs; trips made for political and diplomatic reasons (with written, literary or non-written expression); and, finally, scientific journeys. Secondly, there are those who travelled through obligation and who did not always leave written testimony of their migration, even if this did result in a significant collection of literary works. Then there is the personal journey undertaken by individuals, whether in the real world or an invented or allegorical one (dreams, myths and beyond). And finally the text itself also undertakes a voyage.

The panorama offered here aims to constitute a more descriptive approach to the wealth of materials in this facet of our written culture than an article with great contributions to literary research. It portrays a possible landscape of early modern literature in territories where Catalan was spoken from the perspective of pathways taken (by authors, characters, works).

Keywords: early modern Catalan literature, travel literature, memoirs

DATA PRESENTACIÓ: 11/09/2023 ACCEPTACIÓ: 01/10/2023 · PUBLICACIÓ: 03/12/2023

Introducció

La literatura és, sempre, viatge. Viatja el llibre original o traduït fins a les mans del lector. I un dia o altre aquest hi transitarà a través de les pàgines i les línies amb els ulls i alhora descodificarà amb les neurones el recorregut pels conceptes i les imatges suggerides que es troben retingudes als signes fixats damunt del paper. O de l'e-book, tant se val. Uns signes que reclamaran en el lector un vagareig per la memòria, la imaginació i les experiències i capacitats, i evocaran mons diferents en lectors diferents. En ocasions són els signes escrits mateixos que remetent a periples cap a geografies reals o fictícies, d'uns personatges en cerca d'altres personatges, d'uns personatges a la recerca d'ells mateixos o del seu passat, itineraris pels somnis i desitjos dels protagonistes...

Ara: un títol com el de literatura i viatge en un sentit més històric obliga, però, a concretar els termes del mot 'viatge'. Perquè viatjar, parlant dels textos, poden viatjar moltes coses.

La literatura catalana moderna és dinàmica, plena de moviment, d'itineraris de moltes menes, de totes les menes. Tants i tan diversos que aquests fulls només poden aspirar a oferir unes breus notes il·lustratives de tota aquesta bigarrada diversitat. M'he de limitar aquí, doncs, a fer un inventari d'urgència, no pas amb ànim exhaustiu, esclar, però sí per oferir una certa idea de la magnitud de l'afer.

A partir del pressupòsit que, en literatura, poden viatjar efectius diversos, dividiré la matèria en quatre grans grups: A) els escrits originats, completament o parcial, pel recorregut mateix, amb objectius i plasmacions diversos; B) les obres d'uns grups d'autors, els viatgers si us plau per força, condicionades pels seus desplaçaments geogràfics; C) els escrits en què qui fa camí són els personatges, tant per geografies reals com fingides; i, finalment, D) els trànsits dels textos mateixos.

A. El text de viatge

Encetem el panorama amb els autors que es traslladen a través d'un espai geogràfic real. I plasmen aquest periple en els seus textos. Els escrits originats poden ser íntegrament i exclusiva resultat de la jornada o bé poden inserir-se en contextos textuais més amplis, amb altres propòsits. El text és, en tot cas, fruit d'un desplaçament de l'autor i alhora una descripció d'aquest itinerari.

1. Llibres de viatges

Són els escrits o literatura de viatges en el sentit més convencional: textos concebuts de principi a fi per relatar un recorregut que per a l'autor, i sovint per al públic al que van dirigits, tenen una especial significació. Ara bé: n'hi ha de moltes menes, de trànsits i de transeünts, amb propòsits molt diferents.

1.1. Els viatges i els viatgers a Terra Santa i a Roma

Les expedicions a Terra Santa¹ són, potser, el destí amb més predicament a l'edat moderna catalana per bé que tenim notícia de pelegrins catalans des del segle VII i el primer relat català –en llatí– és del segle X-XI: *De sanctorum locorum Palestinae situ et regione*. El fet que esdevingui un itinerari recurrent amb plasmació escrita em permet de dedicar-hi un apartat propi. Són textos narratius, generalment en forma de memòries. Presenten, per tant, l'interès de pertànyer a dos gèneres narratius: la memorialística i el relat de viatge. Periple iniciàtic per excel·lència i de transformació espiritual, els autors l'identifiquen genèricament com a pelegrinatge, és a dir, trajecte amb una destinació i propòsit devots. Se'n coneixen tres textos medievals (dels segles XIV-XV).

Del període modern en tenim descrits almenys cinc relats en llengua catalana. El primer que conservem és el del prevere nascut a Olot Miquel Mates (1572-1637), vicari de Sant Pol de Mar en el moment del viatge i capellà de Blanes després, que va recalcar a Terra Santa al 1602. De l'expedició en va sortir impresa *La devota peregrinació de la Terra Santa i ciutat de Jerusalem*, publicada a Barcelona al 1604. El llibre va ser imprès dues vegades més, també a Barcelona al 1619 i a Perpinyà al 1627.² Mates hi exposa el pelegrinatge a Palestina així com la seva estada a Egipte. Pel que fa al primer se cenneix a recórrer Jerusalem i els voltants (no va sortir de Judea), però va visitar els llocs més representatius de la vida de Jesús: Betlem, el mont Calvari i el Sant Sepulcre. Va dir missa a Betlem i a la basílica del Sant Sepulcre, cim de les aspiracions de qualsevol clergue cristià. Ara bé: segons que ens diu l'estudiós Antoni Homs, la descripció que fa el sacerdot garrotxí dels indrets sagrats és deutora dels textos de pelegrinatge de tradició medieval, és a dir, rutinària i descontextualitzada del marc real en què els llocs sants es troben. Molt més interès tenen, en canvi, el viatge d'anada i tornada a Egipte i la seva estada al país del Nil (Alexandria, Rosetta, Damiata, El Caire, navegació pel Nil, caravana pel desert); la descripció dels llocs visitats és plenament original. Hi ressenya plantes i fauna exòtiques per a ell, les piràmides, la immensitat de la ciutat del Caire –molt més gran que qualsevol ciutat europea del temps–, la manera de vestir i menjar de la gent, el comportament de les dones, etc.

Al darrer quart del Siscent, hi va anar un tal fra Antoni, mallorquí, que va servir als llocs sants entre 1671 i 1674. Se'n conserva el relat al convent de la Real de Palma, inèdit encara. De la mateixa època és el pelegrinatge que hi va fer un altre frare mallorquí, de nom desconegut: va circular des de Venècia a Alexandria i després a Palestina al 1671-1672. En va deixar un manuscrit custodiat avui a la Reial Biblioteca Balear. El va publicar parcialment (el capítol 9, de 24, dedicat a l'estada a Betlem) Gaspar Munar al 1957.³

1 Per als relats de pelegrinatge a Terra Santa d'autor català són imprescindibles els treballs d'Antoni Homs, veritable especialista en la matèria (2000, 2001, 2002 i 2003), amb edició dels textos de Pou, Fluixà i López. Sobre Miquel Mates, veg. Homs & Vila (1999).

2 Se n'ha esmentat una edició a Girona (1619), però no se n'ha localitzat cap exemplar (Homs & Vila 1999: 123 n.1). Les dades de les edicions impreses, a Lama (2019: 107-108).

3 Munar (1957: 8-19).

Ben entrat el Setcents, el 15 de juliol de 1732, tres frares franciscans sortien del port de Barcelona amb direcció a Palestina: Pau Pou, Segimon Gràcia i Antoni Fluixà. Del primer i del tercer se n'han conservat sengles reports manuscrits de la seva estada al Pròxim Orient. El català Pou, mort a Santpedor entre 1753 i 1756, descriu a les *Notícies verdaderes del que passà, véu i visità...* (1732-1737) els llocs sants (Judea i Galilea) i la vida litúrgica que s'hi desenvolupa amb especial atenció a les diades més rellevants des del punt de vista catòlic, Setmana Santa i Nadal, al Sant Sepulcre i Betlem. El mallorquí Fluixà, que no apareix esmentat al manuscrit però se'l pot identificar mitjançant documentació indirecta, relata a *El llibre de la mia peregrinació* (1732-1737) la seva estada a Xipre, Judea (catorze mesos a Betlem), Galilea (Natzaret), etc.

I trenta anys més tard, serà el també franciscà Joan López (1730-1798) qui enfilà el camí cap a les terres orientals de la Mediterrània. Ara bé, el seu cas és ben diferent dels anteriors: va dur a terme una estada de missió de divuit anys (fins al 1780) a l'Orient Mitjà, en terres de l'actual Síria, principalment a Damasc, des d'on va viatjar en diverses ocasions a Jerusalem; allà va tenir cura espiritual de diverses comunitats catòliques. En va deixar també un relat manuscrit, la *Relació de la peregrinació a Jerusalem* (1762-1781) –notem com el títol no s'ajusta a la realitat de l'estada de López–, que consta de dues parts: una és una crònica de les seves activitats a Palestina i Síria; l'altra conté una descripció d'aquestes dues regions. El relat es clou amb el relat del viatge de retorn a Catalunya al 1780. Les memòries de López van força més enllà de les tradicionals esmentades més amunt ja que incorpora informacions històriques i polítiques que solien estar absents en les narracions dels periples usuals, més estandarditzades. Una estada tan dilatada va permetre a López estudiar-hi àrab i grec, i preparar una *Gramática arábica*, amb un vocabulari àrab-castellà. Com la narració en català de les seves vicissituds a l'Orient de la Mediterrània, també aquesta obra va romandre inèdita.⁴

A banda d'aquest textos en català, sabem de l'existència d'altres relats de procedència catalana. És el cas de la *Relación del viage de la Santa Ciudad de Hierusalem y otros lugares adjacentes en la misma Tierra Santa por Fray Raymundo Ribes, religioso lego de la Orden de Predicadores*. Ribes era d'origen occità i s'havia establert a Barcelona. La *Relación del viage* va veure diverses edicions a Barcelona.⁵ Més pintoresca és l'aventura de Joan Baptista Sunyer. Armador mallorquí, disposava de diverses naus i va actuar com a corsari al servei de Felip IV. Va pelegrinar als sants llocs al 1659 com a vot per haver campat de l'epidèmia de pesta del 1652 i en va deixar memòria en un manuscrit que es custodia a la Reial Biblioteca Balear i que «está escrita en un castellano desaliñado, no siempre correcto gramaticalmente, pero ofrece algunas informaciones únicas».⁶

4 Antoni Homs ha editat modernament les obres de Pou, Fluixà i López (veg. nota 1).

5 Veg. la minsa notícia a Lama (2019: 95). La primera edició coneguda, del 1629, remet a una d'anterior: «Corregida y emendada en esta segunda impresión», diu a la portada. Una segona (tercera) impressió a Barcelona al 1631 (Lama 2019: 108).

6 Lama (2019: 95).

També el carmelità Àngel del Fau⁷ va circular per Palestina al 1636, el relat del qual, preparat per a la impremta, es va perdre. Finalment, Joaquim M. Bover va oferir notícia de dos altres testimonis del periple devot a Palestina. El de Joan Barceló, «religioso observante, natural de la villa de Lluchmayor, en la que murió el día 29 de agosto de 1695. En 1654 visitó los santos lugares de Jerusalén» que a la *Biblioteca* porta per títol *Viaje que hicieron los PP.Fr. Juan Barceló y Fr. Juan Baltasar Salvá, predicadores, ... a los Santos Lugares de la Palestina y santa ciudad de Jerusalén*. Segons Bover el manuscrit es conservava al 1835 al convent de Sant Francesc de Palma. I el de fra Joan d'Arguimbau (?-1707), franciscà menorquí, de Ciutadella, que va compondre una *Relación de las misiones de la custodia de Tierra Santa...*, datat al 1692, conservat, segons Bover a l'arxiu provincial dels observants de Mallorca, del qual ell diu tenir una còpia i encara n'hi havia una tercera al volum V de les «*Misceláneas históricas* del cronista Alemañy». ⁸ Ambdós textos no estan localitzats a dia d'avui. Recordem encara que la *Biblioteca* de Bover castellanitzava els títols de les obres que recollia i no podem saber, ara per ara, en quina llengua van ser escrits; el bibliòfil mallorquí no en fa esment (veg. la nota 23).

També la Ciutat Eterna va ser destinació d'alguns eclesiàstics catalans que ens van deixar report escrit de l'estada i relat de les peripècies viscudes en l'àmbit pontifici. Un dels textos és de caire memorialístic també i va ser redactat pel jesuïta Antoni Terés, el qual, amb ocasió de l'elecció d'un nou Papa, era a Roma entre 1590 i 1591, període en què van pujar al solí pontifici Urbà VII (que regnà 13 dies), Gregori XIV i Innocenci IX. El seu seguiment dels tres conclaves i de les cerimònies corresponents es narren a *Llibre de les coses notables que succehiren en Roma en lo any 1590 y part de 1591, que yo, Antoni Terés, estiguí allí y les viu y scrivi en est llibre de mà mia*.⁹ L'altra composició té un interès afegit, ja que es tracta d'un text d'intenció literària: és el llarg poema narratiu de Francesc Tagell intítulat *Relació de la mort de Climent XII i de l'elecció de Benet XIV*. És una composició de caire satíric, d'un humor irreverent i desenfadat. En la primera part, Tagell descriu la malaltia, mort i trasllat del cadàver de Climent XII, mentre que a la segona en relata l'enterrament i funerals; la tercera part és la més extensa i és dedicada a narrar el conclave; la quarta, finalment, exposa l'elecció de Benet XIV. Tagell està atent a les intrigues i conflictes d'interessos de l'elecció, a les confidències i murmurs, a les opinions populars, als problemes d'intendència dels cardenals tancats al conclave, etc. Quan va compondre aquest text, al 1740, l'autor es trobava a Itàlia al servei del cardenal Colonna.¹⁰

7 La notícia prové de Nicolás Antonio, *Bibliotheca Hispana Nova* (1672: I, p. 90) (Angelus Dalfau), que reproduïxen després Marcillo a *Crisi de Catalunya* (1685, p. 294 Angel Dalfau) i Cabrer al *Carmelític jardí catalán*, ms. de 1750. El títol que ofereix Antonio és *Itinerario de la Tierra Santa*, per bé que en algunes ocasions Antonio castellanitza títols d'obres escrites en català.

8 Bover (1868: I, 68 i 38-39, respectivament).

9 Conservat al ms. 75 de la Biblioteca del Seminari de Barcelona; notícia d'Homs (2003: 37-38).

10 El text va ser editat per Mascaró (ed. 1971).

1.2. Altres llibres de viatges

Inclou aquí llibres sencers que narren un itinerari divers del de Terra Santa i, per tant, dut a terme amb objectius ben diferents dels religiosos. Si bé el viatge de caràcter formatiu, per regla general dut a terme per estudiants universitaris, era ja costum implantat al Renaixement (recordi's els *alba amicorum*), és sabut que des del segle XVII, i molt especialment al XVIII i principi del XIX es va establir una habitud viatgera entre els joves de família noble, els quals solien fer un *tour* europeu, l'anomenat Grand Tour. Les iniciatives van deixar monuments literaris com els de Sterne, el matrimoni Shelley o Goethe. El recorregut podia ser variat però els llocs inevitables eren França i, sobretot, la península italiana. I l'objectiu era bàsicament la instrucció personal del jovent aristòcrata mitjançant la visita cultural i artística a indrets clau de la geografia europea.

En l'àmbit català, Bernat Josep Olives i Nadal (1678-1715), noble erudit de Ciutadella, va deixar un diari manuscrit en castellà –es va formar, fins als 14 anys, a la cort, a Madrid– de l'expedició que va realitzar per Europa (Catalunya, França, Itàlia, Flandes, Països Baixos, Anglaterra, Castella, València) des de novembre de 1699 fins a mitjan 1701, amb descripcions detallades dels llocs del recorregut i notícies erudites de tota mena, especialment referides a aspectes artístics.¹¹ El company professor d'història de l'art modern a la UdG Francesc Miralpeix em comenta que disposa d'un manuscrit amb el relat també en castellà d'un altre Grand Tour de dos joves menorquins, el narrador acompanyat d'un tal Francesc Muntaner, els quals surten «el día 19 de julio año 1713 a media noxe, sin pedir licencia a nuestros padres, nos partimos por Alicante», des de Mallorca. Ambdós coneixien i visitaven Bernat Josep Olives. Aviat en sabrem més detalls.

Un recorregut més o menys equivalent als anteriors però un segle més tardà (1816-1824) va ser el de l'afrancesat liberal moderat Josep Anton de Cabanyes i Ballester, col·leccionista d'art i germà del poeta romàntic Manuel de Cabanyes. En va deixar un quadernet de notes, en alemany –també dominava el francès, l'anglès i l'italià–, amb anotacions breus de les seves estades i impressions pels llocs que va recórrer. Es tracta d'unes notes utilitàries que fan pensar en un desenvolupament més literari posterior que no es va arribar a produir. S'hi descriu un primer viatge de característiques més aviat comercials (Madrid via València, Segòvia, Amsterdam) i un autèntic Grand Tour a la descoberta de la cultura clàssica fent camí per França, Suïssa i Itàlia.¹²

Hi ha un cas poc conegut, que podria ser paral·lel als anteriors: les memòries de viatges del marquès de Llo, Josep Francesc de Móra i Catà (1694-1762), inèdites. Historiador i director de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, emprengué una sèrie de jornades per Europa (París, Viena, Londres, Amsterdam, Torí, Roma), dels quals deixà una relació escrita que no conservem.¹³

* * *

11 Amorós, Canut & Martí (1993) i Sastre (1997).

12 Miralpeix (2022).

13 Carreras Bulbena (1928: 192).

Més enllà dels viatgers a Terra Santa o a Roma i dels aristòcrates del Grand Tour i dels textos que tots plegats van generar, hi ha altres autors que van deixar constància escrita en català del seu periple, en forma de text dedicat també exclusivament a aquest viatge. Són textos bastant poc coneguts i, ara per ara, inèdits. Heus-ne aquí alguns exemples.

Tenim notícia d'un viatger català a Itàlia que ens ho explica en un text que reposa en un manuscrit miscel·lani de la segona meitat del XVII. Reporto aquí unes notes que apareixen a la Base de Dades de Manuscrits Catalans de l'Edat Moderna (MCEM), redactades per Maria Toldrà, sota el títol de *Diari d'un viatge a Itàlia (30 d'octubre de 1675-29 de juny de 1676)*. Es troba inclòs al ms. 3-I-16 de l'Arxiu de la RABLB. El text comença: «Partí de Barcelona dimecras als 30 de [octubre?] de l'any 1675 y me anbarchí ab las galeras del papa que éran vingudas». I acaba: «al pasar per la seu davant del portal de [la] Pietat me arodilí y diguéram una Salva; y aní a casa, aont ja totom era al lit». Es tracta d'un extens (uns 90 folis) diari anònim en català, escrit en primera persona, que relata el viatge a Itàlia d'un clergue barceloní. Toldrà identifica l'autor amb Ramon Sans i de Puig (segle XVII), que no era pas un pelacanyes: «canonge i ardiaca del Penedès a la seu de Barcelona, administrador de l'Hospital de la Santa Creu, vicari de la diòcesi i rector de la Universitat; exerceix diversos oficis a la Diputació». Sans i de Puig va publicar impreses diverses obres de caràcter teològic i canònic i va deixar inèdita una obra historiogràfica: *Discursos del Principado de Cataluña según el estado en que se ballan sus cosas hasta fines de agosto de 1689*.

Continua Maria Toldrà: «Del diari que descrivim, destaquem les referències a algun encàrrec diplomàtic que Sans va dur a terme davant de cardenals i altres autoritats, per ex. sobre la causa de la mare Serafina, en nom de les caputxines. [...] L'autor descriu breument esglésies, palaus i altres edificis de Florència, Roma i Venècia. Per ex., visita la Biblioteca Vaticana, on contempla llibres escrits "en scorsas de abres assí en la forma scrivían los egípcios, so és ab gerolífichs, assí altres de scrits ab un paper fet de erbas", i encarrega un quadre dels Dolors a "Francisco Rosa [...] pintor dels millors de Roma"».¹⁴

També a Itàlia, i més concretament a Roma, s'hi va desplaçar el metge mallorquí Rafel Llinàs, el darrer any del segle XVII, del qual se'n conserva manuscrit el *Diari cotidià el qual conté les coses notatbles que se han passades en esta santa ciutat de Roma en lo present any sant de 1700*, un dietari de 222 pàgines, inèdit i sense que ningú hi hagi dedicat cap estudi ni descripció, que jo sàpiga.¹⁵

Un altre cas, per bé que d'itinerari més modest, és el d'Anton de Duran i de Bastero (?-1809), baró de Ribelles, comerciant matriculat a la Junta de Comerç de la ciutat comtal, el qual va deixar un report escrit en català, amb alguns fragments en castellà, de la seva jornada a Madrid al 1784.

14 https://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=2400 Veg. també https://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=2397 [consulta 1 de maig del 2023]

15 La notícia és d'Homs (2003: 42). Maria Toldrà em comenta que és a la Biblioteca Pública de Palma, ms. 220. Es pot consultar en línia a https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?path=11002438

Sembla que el motiu va ser 'turístic' perquè no hi fa constar cap afer que no sigui la descripció dels llocs que va visitar. Va sortir de Barcelona el 20 d'abril de 1784, acompanyat de dues persones més, i va arribar a Madrid el 7 de maig. Explica detalladament els llocs per on va passar, tant al viatge d'anada com al de tornada, que no van ser coincidents: a l'anada van fer camí per Aragó i Castella, mentre que a la tornada van fer pas per la Manxa i van pujar pel Regne de València.¹⁶

Duran va parar especial atenció als menjars dels hostals i a la indumentària dels diferents llocs, així com al paisatge agrari o als recursos per a l'aprofitament de l'aigua. Ressenya detalladament tant l'arquitectura externa com els interiors dels edificis més destacats dels llocs que va visitar, generalment de caràcter religiós per bé que també en ocasions són diversos palaus de Madrid i els seus voltants. L'extensió que dedica a la descripció de la capital, però, és ben breu i en castellà. Va estar-se a Madrid fins al 14 de juny, cinc setmanes, tot i que va visitar també poblacions de l'entorn (Aranjuez, Toledo, El Escorial). La minuciositat de la descripció d'El Escorial és proporcional a l'impacte que sembla que li va causar. Llegim unes ratlles del report de la biblioteca:

La llibreria és molt gran, adornada d'hermoses pintures i retratos, i s'hi veuen, també de màrmol, los caps de Ciceró i de Sèneca. Sobre una taula és Carlomagno i tota la sua descendència, que són unes figures de plata de cosa d'un palm sobre unes graderies de filigrana. Sobre altra taula, se veu un rei de plata ab les insígnies i armes que portava. Sobre altra, la pedra imant. Se veu també un llibre de pergamí a on són pintats ab los colors més vius vârios fruits i fulles d'arbres, i altres a on és pintat ab figures d'or i colors exquisits, a lo antic, l'Apocalipsi. (Planes 2006: 429)

* * *

Acabo aquest primer apartat amb un seguit de llibres de viatge que responen a una època ben delimitada i a un propòsit molt concret. Són els llibres d'expedicions escrits per il·lustrats, els quals responen a objectius culturals, històrics o fins i tot econòmics i socials molt propis dels paràmetres de l'Il·luminisme. N'espigolo alguns exemples ben coneguts.

Valguí com a mostra de viatger il·lustrat comissionat per una institució il·luminista el de Francesc Pérez Bâyer (1711-1794). En efecte, per encàrrec de l'Acadèmia de la Història l'erudit valencià va recórrer Andalusia i Portugal l'any 1782 per recollir dades d'inscripcions i monuments romans; en va deixar un *Diario del viaje desde Valencia a Andalucía* que va romandre manuscrit.¹⁷

També Antoni Ponç (1725-1792), valencià com Pérez, va viatjar per compte de Carles III al 1771 amb el propòsit d'inventariar les obres d'art dels centres dels jesuïtes expulsats. De l'encàrrec va sorgir el *Viaje de España*, redactat en forma d'epistolari i publicat en 17 volums (1772-1792), on

¹⁶ Planes (2006).

¹⁷ Salas (2007); ha estat parcialment publicat a Mestre (ed. 1998).

donà, a més, informacions valuoses per als plans de reforma il·lustrada: agricultura, camins, comerç, indústria, etc., i moltes notícies d'antiguitats de tota la Península.¹⁸

Per bé que l'objectiu era radicalment diferent del dels altres dos autors suava esmentats aquest pot ser un bon lloc per recordar les aventures del viatger il·lustrat setcentista natural de Barcelona Domènec Badia (1766-1818), més conegut com a Alí Bei, llegendari agent colonialista al servei de diversos governs europeus al nord d'Àfrica, l'Orient Mitjà i l'Índia. El 1814 va publicar a París, quan era al servei de Napoleó, uns *Voyages d'Alí Bey en Afrique et en Asie pendant les années 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807*, obra traduïda a diverses llengües.¹⁹

2. Textos inserits en dietaris i memòries

En aquest apartat proposo de fer un cop d'ull als escrits de memòria que insereixen el relat d'algun trajecte del dietarista. El propòsit original de l'autor no és, per tant, produir un escrit dedicat exclusivament a la narració d'un viatge, com els anteriors. N'hi ha d'haver molts més, però en cito tres casos ben diferents.

Rafel d'Amat i de Cortada, baró de Maldà (1746-1819) va redactar durant cinquanta anys (1769-1819) el seu immens *Calaix de sastre* per ser llegit en cercles reduïts. Es tracta d'unes memòries que ens el presenten explicant als seus contertulians les anècdotes de la seva vida ociosa i els esdeveniments quotidians del seu entorn, mentre plegats prenen xocolata desfeta. El resultat és l'obra en prosa més extensa de la literatura catalana moderna. El conjunt de la producció d'aquest grafòman abasta un total de 71 volums. Més àgil i acolorida que el dietari pròpiament dit és la sèrie de viatges i festes majors, en la qual el component lúdic és molt més patent: hi relata viatges de l'autor a diversos indrets del país i hi ressenya les festes populars a què va assistir.²⁰

Molt menys conegut, i anterior al del Baró de Maldà, és el cas del gironí Jeroni Saconomina (1557-d. 1606), que va ser membre de l'oligarquia ciutadana de la ciutat, hi va exercir diversos càrrecs municipals i va ser diputat del General (1587). Saconomina va deixar unes *Memòries* de 1572 a 1602, amb esdeveniments de tipus familiar, climatològic, descripcions de festes i episodis sobre la política municipal. I en l'entremig hi ha la narració d'un seu viatge a Saragossa, de 'turisme cultural' podríem dir, que és molt interessant. Va partir de Girona el 12 de març de 1598 amb un cosí germà i un nebot, juntament amb un mercader. Hi descriu tots els llocs on fan aturada per dinar i per dormir fins arribar el 17 a la capital de l'Aragó. Allà van passejar arreu i amb notable detall ens descriu tota

18 Macià (1990).

19 Vegeu, entre moltes altres referències sobre l'autor i els seus periples, p.e., Badia (2005), reedició de la traducció de Cèsar-August Jordana publicada al 1932 amb un «Estudi introductor» de Francesc Espinet i Burunat (pp. 7-33), i López (1996), catàleg de l'exposició al Museu Etnològic de Catalunya.

20 Boixareu (ed. 1988-1999) i Aritzeta (ed. 2004a i 2004b).

mena de carrers, palaus, convents, la Seu, esglésies, etc., sovint fent comparances amb espais i edificis de la pròpia ciutat, Girona. Arreu l'acompanyava algun membre de la comunitat que visita, el qual li'n donava tota mena de detalls. Para especial interès a descriure l'hospital, amb una minuciositat extraordinària, de manera que ens n'ofereix tota mena d'informacions: mesures dels edificis i patis, característiques arquitectòniques, malalts (nombre i malalties que pateixen), cuidadors, capellans, sales i distribució dels malalts, despeses de manutenció i personal, pressupost, hàbits alimentaris, etc. Com que hi era per Setmana Santa, ens descriu també les diverses processons que va veure. Va esdevenir un viatge profitós per a la seva ciutat: en arribar a Girona, diu, va finançar tres cambres a l'hospital de la ciutat a imitació de les que havia vist a Saragossa i que tanta i tan bona impressió li havien causat.²¹

Finalment, a la Menorca del segle XVIII, Joan Roca Vinent (1747-1826), capità de la marina mercant i membre fundador de la Societat Maonesa de Cultura, va deixar un *Diari de Maó* des de 1776 fins a 1826. Avui es conserva a l'Arxiu Històric de Maó. Hi recollia informació de primera mà dels períodes més interessants de la història menorquina del temps: dominacions anglesa, castellana, francesa... Ara bé, el dietari es troba lluny de la literatura del jo, de manera que a penes hi ha registre de la seva vida i, en canvi, hi prevalen les anotacions relatives a «entrades i sortides de vaixells, el temps atmosfèric, nomenaments de càrrecs institucionals, la construcció de nous edificis, festes públiques, moviments i allotjaments de tropes» (Pons Alzina 2021: 150), etc. En definitiva, registra els viatges... sobretot dels altres, en especial el moviment del port de Maó, tot i que també hi incorpora comentaris de rutes mediterrànies pròpies, a Napòls, a Lèucada al mar Jònic, etc., fins al 1787.²² En canvi, sabem que va compondre unes «impressions d'un viatge que va emprendre a Itàlia» entre octubre del 1787 i febrer de 1788,²³ però no ho va fer al *Diari* sinó en un altre llibre, avui perdut, així com els seus diaris de navegació com a capità de mercant, entre altres obres que Joaquim Maria Bover li adjudica.²⁴

3. Viatgers polítics i diplomàtics

Força ignots són també els relats de viatges amb motivació política o diplomàtica. N'hi ha més que no pensem. Alguns amb un resultat líric gens menyspreable. Em refereixo, per exemple, al cas de

21 Simon (1991: 189-253; el viatge a les p. 232-239). El viatge a Saragossa i les percepcions artístiques de Saconomina, han estat analitzades a Marfany (1992).

22 Alguns detalls a Tateishi (2006), que transcriu fragments del *Diari* traduïts al castellà.

23 La citació és de Pons Alzina (2021: 148). La font és Joaquim M. Bover (1868: II, 283), que reporta les «impressions» amb el títol *Relación del viage que D. Juan Roca y Vinent hizo a Italia desde 27 de octubre de 1787 hasta 5 de febrero de 1788 en que regresó*, un manuscrit infoli de 66 pàgines. El títol en castellà no pressuposa la llengua del text, perquè en la mateixa entrada Bover titula en castellà el *Diari de Maó* de Roca que sí que conservem i és en català.

24 Pons Alzina (2021).

l'“ambaixador” Francesc Fontanella (1622-1681). D'altres, més prosaics, ens relaten vicissituds del seu periple mitjançant formats diversos.

En efecte, són coneguts els episodis diplomàtics dels Fontanella a Münster. Com de tants altres esdeveniments de la biografia de l'autor, del recorregut cap a Münster en va derivar una certa producció poètica. Les composicions que pertanyen sens dubte al periple són tres, escrites a mode de missives en vers als amics barcelonins del seu cercle literari. Són poemes “fluvials”, en el sentit que figuren ser escrits des de rius, i de caràcter humorístic. Es tracta de tres poemes narratius compostos en romanç. Un l'envia des de l'Eure, afluent del Sena, camí de París: «En lo bullici inquiet». Els altres dos són ja des del Mosa; un a Charleville, a punt d'embarcar per anar riu avall: «Ja m'aguarda altra ribera»; el darrer, el més famós, diu ser escrit navegant pel Mosa, on personifica el riu: «Coronats de llarga boga». En els textos, Fontanella evoca amb nostàlgia la ciutat de Barcelona i els amics lletraferits i políticament afins, ofereix peripècies del viatge diplomàtic i hi manifesta l'orgull patriòtic quan veu Catalunya al costat de les grans potències europees.

Tot apunta, d'altra banda, que l'ègloga *Retrato impossible* va ser escrita, o pensada, a París mateix, probablement al 1645. Aquí la veu poètica es lamenta per l'absència dolorosa de l'amada, i tanmateix la gran protagonista és, de fet, la ciutat de París. És una originalíssima ègloga urbana, gènere oxímoron que no tindrà continuïtat, sembla, fins a Baudelaire! El rerefons psicològic, sentimental, del poema és el d'un home decebut amb la capital de França, o, més exactament, amb la cort reial borbònica perquè ha menyspreat la delegació catalana a Münster. És una ègloga que reflecteix un pessimisme molt patent, sens dubte vinculat al present personal i col·lectiu.²⁵

Els trasllats fontanellans, per cert, van tenir conseqüències importants, no per a la política sinó per a la literatura catalana —a banda de la creació poètica en forma de textos que he citat—, pel coneixement que van propiciar de la literatura francesa i la incorporació que Fontanella en va fer a la catalana. Així és: el periple i l'estada, repetida en diverses ocasions, en terres franceses, especialment a París, farà que Fontanella absorbeixi temes i models provinents de les novetats gal·les que integrarà a la seva obra, una influència francesa que farà única l'obra fontanellana en el context barroc peninsular, especialment pel que fa al teatre: Pierre Corneille, John Barclay, *Messieur de La Calprenède*...²⁶

És el més vistós dels viatgers polítics, el més literari. Però no l'únic. N'hi ha d'altres, si bé amb aspiracions menys líriques. Per exemple, entre altres, disposem del testimoni d'individus com Joan Baptista Montfar i Sorts (?-d. 1671), ciutadà honrat de Barcelona i doctor en lleis, germà de l'historiador Dídac Montfar, que explica en un dietari els avatars d'una expedició diplomàtica catalana a la cort francesa en plena guerra dels Segadors, el 1649. Era contemporani, doncs, de Fontanella. A dreta llei, cal dir que el dietari el va redactar el seu secretari, Francesc Climent. El

²⁵ Valsalobre (2013) i Miralles (2017 i 2019).

²⁶ Valsalobre (2018a).

seguici va sortir de Barcelona el 13 de gener i no va arribar a París fins a tres mesos després, el 16 d'abril, havent patit diversos enurts pel camí amb motiu de la revolta de la Fronda, una situació de guerra civil al territori francès. En un dels incidents, van ser apedregats per més d'un centenar de bastaixos perquè els van prendre per italians, confusió lingüística que encara es dona avui dia a França, com jo mateix he pogut comprovar. Max Cahner (1995) en va oferir una breu nota sobre l'afer però malauradament no se n'ha fet l'edició del text, per bé que em consta que Joan Tres està mirant de posar-hi remei.

Per raons polítiques, però no diplomàtiques sinó per un obligat exili, tenim el testimoni del deportat franciscà del convent d'Escornalbou Francesc Boada (1674-1729): partidari de Carles III en la contesa de Successió, amb el triomf de Felip V va marxar desterrat després de 1714 i va circular durant vuit anys per Perpinyà, Roma i altres ciutats italianes, abans de tornar a Catalunya al 1723 i morir-hi al 1729. El relat del seu periple, conegut com a *Itinerari de viatge a França i Itàlia*, s'ha perdut.²⁷

Més enllà dels dietaris, també el format epistolar col·labora en la literatura de viatgers polítics. En aquest sentit, hauríem d'esmentar la col·lecció de cartes de Joan Francesc Rossell (segona meitat del XVI-v. 1643), metge –va regentar diverses càtedres a la Universitat de Barcelona i va publicar tractats mèdics– i membre destacat del govern municipal barceloní (va ser-ne conseller en cap: 1623-24 i 1638-39). Se'n conserva un conjunt de 42 cartes enviades al Consell de Cent entre 1616 i 1617, de quan era a Madrid com a ambaixador. L'epistolari, escrit en una llengua entre el registre formal i el col·loquial, aplega textos de gran relleu historicopolític i són molt suggeridors pel que tenen de crònica de la vida cortesana madrilenya de Felip III.²⁸

Hi ha encara d'altres aplecs de correspondència de desplaçats equivalents al de Rossell que esperen en els arxius l'ocasió de sortir a la llum: és el cas de la que Pau Ignasi de Dalmases va intercanviar amb les institucions catalanes abans del 1714, en català, des de la presó de Madrid i com a ambaixador a Londres, cartes i altres escrits inèdits conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.²⁹

4. Viatgers amb esperit científic

Aquí hem de recollir, esclar, la interessantíssima relació de viatge i dietari, tot alhora, obra de l'apotecari barceloní Joan Salvador Riera (1683-1725) en què relata el periple botànic de vuit mesos per la península ibèrica que va fer amb el famós naturalista francès Antoine de Jussieu als anys 1716 i 1717 per manament de Lluís XV. La *Relació del viatge d'Espanya i Portugal...* conté les anotacions de viatge del botànic català alienes a l'objectiu científic del periple –les observacions científiques les

²⁷ Sobre Boada ens consta molt poca informació; veg. Bofarull (1929).

²⁸ Amorós (1992).

²⁹ Voltes (1962).

va incloure en altres quaderns, en llatí—, és a dir, incorpora observacions del paisatge, dels costums dels llocs per on circulen, de les tradicions, manera de vestir, hàbits alimentaris, anècdotes dels contratemps i calamitats del recorregut, etc. Hi sovintegen les al·lusions als efectes de la guerra de Successió, ben recent, sobre els llocs que visiten —Salvador havia estat un austriacista fervent i va combatre a la defensa de Barcelona al 1714— així com les descripcions de ciutats, esglésies, monuments diversos i obres d'art. Aquest dietari —que consta de l'autògraf complet i de dues còpies en net fragmentàries—, importantíssim per la raresa de ser un text memorialístic autògraf d'un científic i escrit en català, era custodiat a la Biblioteca Salvador de l'Institut Botànic de Barcelona. I dic 'era' perquè aquests darrers anys m'hi he hagut de posar en contacte i els responsables m'han confessat que no el saben trobar...³⁰

Per bé que no és un relat de viatge pròpiament, no deixa de ser un recorregut 'científic', mediambiental i socioeconòmic per les terres de l'Ebre pel que se'ns condueix als lectors al sisè de *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Cristòfol Despuig (1510-1574), a mitjan segle XVI. De fet, no ho oblidem, tota l'obra és un recorregut per la ciutat de Tortosa i entorns de la mà dels tres interlocutors protagonistes de l'obra. Però ens interessa ara el del sisè col·loqui, el recorregut 'científic' i 'econòmic'. En efecte: la descripció que fa dels elements naturals i agropecuaris de l'entorn tortosí apareix ordenada per hàbitats naturals (serralada Cardó-Boix, plana fluvial, Ports de Tortosa-Beseit: amb dos nínxols ecològics o ecosistemes principals: fluvial i muntanyenc) i per activitats econòmiques (cacera, agricultura, pesca...). El catàleg d'animals (pesca marítima i d'aigua dolça, d'estanys i de riu, riquesa cinegètica, ornitològica), arbres, conreus, tipus d'art de pesca, ramaderia, recursos forestals i explotacions agrícoles, botànica medicinal i aromàtica, bolets, riquesa mineral, etc., que ofereix l'obra és impressionant, amb l'objectiu afegit, esclar, de convocar una sensació de riquesa i infinitud. L'autor tortosí està atent també a la variabilitat climàtica i, a més, a l'ecològica i a les repercussions positives d'aquests fenòmens sobre la salut humana. I sobretot, des d'una perspectiva plenament renaixentista i moderna, s'hi analitzen les possibilitats econòmiques, és a dir, la potencialitat d'obtenir benestar material a partir d'aquests recursos.³¹

B. Viatgers per força

En ocasions, tot i que qui viatja és l'autor, no se'n deriva cap relat específic del desplaçament. En aquest sentit semblaria que aquestes referències serien sobrerres en aquest paper. Ara bé: són viatgers intel·lectuals per als quals, tot i no deixar testimoni exprés del recorregut, aquell desplaçament va esdevenir vital per a l'obra que ens han transmès. En trio dos exemples que presenten un cert caràcter col·lectiu i més o menys generacional, entre els molts que es podrien incorporar, individuals o grupals.

30 Va ser editat per Ramon Folch (ed. 1972); vegeu també Folch (2013).

31 L'edició crítica és de Querol i Solervicens (ed. 2011); vegeu també Valsalobre (2018b).

Mai millor dit això de vital que per al valencià Joan Lluís Vives (1492/3-1540), el qual, de quedar-se a la seva terra, corria el risc de ser socarrimat. De família conversa, va fer estudis de llatinitat a València i va estudiar arts a París. En els seus desplaçaments per Europa, va ser deixeble d'Erasme alhora que va mantenir relacions intel·lectuals amb figures clau de l'humanisme europeu com Thomas More o Guillaume Budé, mentre exercia de professor a Lovaina, Oxford i Bruges. I fins va rebre una oferta (que va rebutjar) a Alcalà per substituir Nebrija a la càtedra de Retòrica. Doncs bé: aquell exili va ser providencial per a la seva formació, la seva projecció intel·lectual i producció escrita. Qui no coneix la peripècia vital i intel·lectual de Vives? No m'hi entretinc, doncs.³²

No va ser l'únic viatger intel·lectual valencià del Cinccents, ni de bon tros. Per altres raons, generalment derivades del compromís intel·lectual i espiritual, diversos humanistes i erasmistes valencians van haver de desplaçar-se per Europa. És el cas de Pere Joan Oliver (?-v. 1553), hel·lenista de família conversa, que va aprendre grec a Alcalà. Va passar a estudiar a París (amb Lefèvre d'Étaples), a Alemanya i a Anglaterra. Va conèixer Erasme, amb qui s'escribia amb una certa freqüència; va retornar a València però no va poder ingressar a les càtedres de grec ni llatí (ofertes pels jurats) per l'oposició de l'escolàstic Joan Salaia, de manera que va tornar a marxar de nou a París. Va publicar diverses obres sobre Ciceró i va editar Pomponi Mela.

Semblant és el cas del seu conterrani Joan Martí Població (s. XVI), també de família conversa, metge i astrònom, deixeble de Vives a Bruges. Es va establir a París, on va ser metge de la reina de França, Elionor, dona de Francesc I. Hi va mantenir relació amb Budé i va escriure diverses obres d'astronomia i matemàtiques. O el de Joan Martí Cordero i Oliver (1531-v. 1600), nebot de Pere Joan Oliver, que va fer estudis a París (amb Pierre de la Ramée) i a Lovaina, i va circular per Anglaterra i França. Aquest sí, va retornar, finalment, a València. Teòleg, va compondre obres de religió, llengua, oratòria i va traduir al castellà obres de Sèneca, Alciato, Vida, Vives, Erasme, Flavi Josep. També a diferència dels anteriors, va deixar unes *Memorias* (1550-1553) en què narra els seus viatges europeus.³³

Recordem de passada, com altres humanistes catalans i valencians es van desplaçar a la cort reial, com ara Joan Cristòfol Calvet d'Estrella (v. 1510-1593), si és que era de Sabadell —era ciutadà honorat de Barcelona—, preceptor cortesà, historiador i poeta; la seva obra més coneguda és, precisament, el relat del viatge... d'un altre: *El felicísimo viaje de ... príncipe don Felipe [el futur Felip II] desde España a sus tierras de la Baja Alemaña, con la descripción de todos los estados de Brabante y Flandes* (1552).³⁴

32 La bibliografia sobre Vives és extensíssima. Valguin com a aproximació els treballs de Fernández Santamaría (1990), Fontán (1992) i González (1987), i els estudis compilats per Fernández Nieto, Melero i Mestre (coord. 1998).

33 Les referències sobre Oliver, Població i Cordero es troben disperses en diversos treballs; es pot remetre al clàssic estudi de García Martínez (1986). Un breu resum que tracta de tots ells, més Vives i Furió (i Gelida), es pot consultar a Martí (2002).

34 El *Felicísimo* ha estat editat recentment per Cuenca (ed. 2001), un volum que aplega a més diversos estudis introductoris.

O el valencià Frederic Furió i Ceriol (1527-1592). Aquest darrer, erasmista i vivista, va fer estudis a València, París i Lovaina. Recordem breument la seva producció: *Bononia* (Basilea 1556), un diàleg en llatí que fa apologia de les versions de la Bíblia a les llengües vulgars, i *El concejo y consejeros del Príncipe* (1559), dedicat a Felip II, una obra de teoria política d'ascendència erasmista.³⁵

Ja ben entrada la segona meitat del Cinccents i també vinculat a l'atmosfera espiritual renovadora valenciana, almenys en els seus inicis, un individu procedent de Catalunya va fer passes força més enllà del que permetien els estrets límits de la permissivitat espiritual peninsular. Em refereixo a l'ulldaconí Pere Galès (v. 1537-1593). Humanista reconegut (Théodore de Bèze deia d'ell que era «uir optimus et doctissimus»), deixeble de Pere Joan Nunyes a València i col·laborador estret d'Antoni Agustí, Joan Baptista Cardona, Miquel Tomàs de Taixaquet o Jaume Joan Falcó, es va traslladar a Roma i d'altres poblacions italianes a estudiar Dret. En el període romà va decantar-se cap al protestantisme, evangèlic primer fins abraçar finalment l'anabaptisme. Va ser professor de Filosofia, Lògica i Teologia a Ginebra i, més tard, a col·legis hugonots del Llenguadoc i la Provença. Amb currículum religiós d'aquest tenor era, naturalment, del tot desaconsellada la circulació per terres hispàniques. I així i tot, prop d'Agen el va atrapar la llarga mà de la Inquisició espanyola, essent traslladat a la península i empresonat, torturat i mort a Saragossa. Tot i la seva intensa i fructífera activitat humanística, no queda a penes rastre escrit de l'obra de Galès per tal com el van enxampar amb caixes de llibres i quaderns autògrafs que, tot i raure en un primer moment al col·legi dels jesuïtes d'Agen, finalment s'han perdut.³⁶

L'altre gran grup de viatgers intel·lectuals siusplau per força, com Vives i els que acabo d'esmentar, però per altres raons i en altres coordenades, són els jesuïtes exiliats a Itàlia. Tres d'aquests, d'origen català o valencià, van deixar obres de gran vàlua i envergadura, les quals probablement no haurien nascut de no haver hagut pel mig el desterrament dels membres de la Companyia de Jesús al 1767.³⁷

El jesuïta mataroní Francesc Xavier Llampilles (1731-1810), professor de retòrica i filosofia a Barcelona fins al decret d'expulsió, va publicar a Gènova el *Saggio storico-apologetico della letteratura spagnuola* (1778-1781), en sis volums, que poc després va ser traduït a l'espanyol amb el títol *Ensayo histórico-apologético de la literatura española contra las opiniones preocupadas de algunos escritores modernos italianos*, en set volums (Saragossa, 1782-1786). Joan Andrés i Morell (1740-1817), natural de terres valencianes i que va estudiar en col·legis de la Companyia a Tarragona, Girona i València, va publicar *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* entre el 1782 i el 1799 a Parma, en set volums —obra comparatista d'extraordinària rellevància a l'època, revisada, augmentada i publicada de nou a Roma (1808-1817), amb diverses edicions més a Itàlia, traduïda al francès, etc.—, la versió

35 L'edició de l'obra completa, vol. 1, a Mechoulan i Pérez Durá (ed. 1996), que conté *El concejo y consejeros del príncipe* i *Bononia*.

36 Una aproximació recent a la figura de Galès a Espluga (2018).

37 Per als jesuïtes expulsats, vegeu, entre altres, els volums X i XI de l'OC de Miquel Batllori (1998a i 1998b).

espanyola de la qual va ser llibre de text a partir del 1786.³⁸ Finalment, Joan Francesc de Masdeu (1744-1817), nascut a Palerm de família catalana, va escriure una *Storia critica di Spagna e della cultura spagnuola in ogni genere* (1781-1787), prevista en sis volums, l'antiitalianisme de la qual només va permetre publicar-ne els dos primers a Itàlia; va ser traduïda al castellà com *Historia crítica de España y de la cultura española* i publicada a Madrid entre el 1783 i el 1805, en vint volums, tot i que no va passar més enllà de tractar de la baixa edat mitjana.

C. El viatge dels personatges

1. Per una geografia real

Si fins ara hem vist viatjar persones reals el trasllat de les quals ha generat un text relatiu al viatge o bé ha estat a l'origen d'obres vinculades a aquell trasllat, ara ens aturarem en els trajectes que efectuen els protagonistes de les obres literàries. Entre els nombrosíssims casos que hi podríem retreure, em limito a constatar-ne uns pocs.

Vet aquí el viatge real, històric, bèl·lic i de gran transcendència literària a l'època, que ens és lliurat mitjançant l'emboïllat literari de l'èpica: em refereixo, esclar, al *Lepant* compost per Joan Pujol (1532-d. 1603), imprès a Barcelona al 1573. Poema dividit en tres cants, en què viatja molta gent. Per començar el jo poètic, a la cerca l'ajut de les muses: de visita a l'Helicó i la Casa de la Fama; però aquest és un territori fictici que ara no pertoca descriure. La geografia real és, de primer, senyorejada pels otomans mitjançant la narració dels fets de 1570: l'atac a Xipre (juliol 1570) i la caiguda de Nicòsia (setembre 1570) i, finalment, el setge i caiguda de Famagusta, un any més tard (juliol 1571). El poema es desplaça al segon cant a Roma, amb el relat de l'establiment de la Santa Lliga catòlica (Pius V, Felip II, Venecians) per retornar tot seguit al Turc amb la campanya de saqueig i fustigació de la costa adriàtica a l'estiu del 1571 fins al golf de Venècia: Negrepont (Eubea), Candia (costa nord-central de Creta), Cerigo (illa sud Morea), Cap Maina (cap central sud Morea), Modon (costa occidental Morea), Cefalònia (illa jònica), Corfú (illa jònica), Soppoto (costa albanesa enfront de Corfú)... És el relat del desplegament del Mal. El tercer cant s'enceta amb l'inici de l'esperança, des del punt de vista de l'èpica catòlica, amb la sortida de Barcelona de part de l'armada de la Santa Lliga i el recorregut mediterrani cap a l'orient amb la incorporació progressiva de les altres parts de l'estol així que avança aquell primer nucli de protagonistes hispànics: Barcelona (partida 18 juny), Gènova (final juny-5 agost), Nàpols (8 agost-21 agost), Messina (24 agost-16 setembre), costa sud italiana, Illes jòniques (Corfú), golf de Lepant (7 d'octubre 1571). I aquí Pujol desplega la narració de la gestació de la batalla, de la batalla pròpiament dita i de la victòria final. El poema pretén oferir dades temporals i geogràfiques de la màxima concreció per vehicular la veritat històrica del relat de la victòria sagrada del Bé contra el Mal.³⁹

38 A més de les referències de la nota anterior, veg. García Gabaldón, Navarro Pastor i Valcárcel Rivera (ed. 1997-2001).

39 Miralles & Valsalobre (2019), Valsalobre & Miralles (2020).

2. Per territoris ficticis

Els relats, però, no sempre transcorren per paisatges reals i transitables pel comú dels mortals, sinó que el text ens convida a viatjar als espais del mite, als somnis, al més enllà. Acabo d'esmentar, ratlles més amunt, el viatge del jo poètic de *Lepant* que passeja per espais mítics com l'Helicó on visita les Muses per obtenir alè poètic i s'adreça després a la Casa de la Fama per tal d'inquirir els detalls dels fets.

El mateix Pujol factura una *Visió en somni*, un relat en vers, en què penetrem en els fingits somnis de la veu poètica, al capdavant una al·legoria sobre la lectura i la interpretació de la poesia d'Ausiàs Marc al segle XVI a la Corona d'Aragó, i, al cap i a la fi, un panegíric del seu col·lega lul·lista Lluís Joan Vileta, teòleg barceloní.⁴⁰

Cap a mitjan XVII, el poeta barrocc valencià Jacint Morlà (?-1656) ens delita amb el *Somni de l'Infern*, una sàtira en vers de la societat de la seva època a mode de paròdia del mite òrfic, sota la influència del *Sueño del Infierno* de Quevedo.⁴¹

Força més tard, a principi del segle XIX (datat al 1811 per bé que publicat per Magí Pers al 1847), *Lo temple de la Glòria* atribuït per Max Cahner a Ignasi Plana (1740/50-1811), ens serveix un viatge oníric cap a la contemplació de la divinitat. Es tracta d'un llarg poema narratiu en octaves, la mètrica tradicional de l'èpica. Allà, la veu poètica, un jove instal·lat en el desterrament, s'enlaira per l'espai tot transitant regions etèries –veu el planeta Terra diminut, llunyà– fins divisar una muntanya al peu de la qual observa una munió que menja i beu pròdigament, reneguen i ballen lascivament. Aleshores veu davallar de la muntanya un Profeta (=Crist) el qual engega una versió del sermó de les benaventurances. En acabat, el Profeta retorna muntanya amunt mentre que la multitud, fascinada, pretén seguir-lo inútilment. La veu poètica, però, malgrat els obstacles que hi troba, enfila cap a la muntanya, fins a la visió resplendent de Déu al cim.⁴²

Hi ha, encara, viatges pretesament reals però que transiten per espais escatològics, del més enllà. A l'Infern, concretament. És el cas de l'anònim *Viatge de Pere Porter a l'Infern*, de la primera meitat del segle XVII. De fet, els desplaçaments del protagonista, el pagès de Tordera que dona títol al relat, circulen per dues menes d'espais, el real, d'una banda, i l'Infern, de l'altra. La concreció dels espais reals en la geografia catalana ha estat sempre posada de relleu com a una estratègia –en paral·lel a la determinació temporal– de versemblança. Els escenaris del personatge són casa seva a Tordera, el camí de Tordera a Cruanyes (terme de Maçanet) i estanys de Sils, l'entrada a l'Infern –amb un indeterminat espai de vol previ–, la reconexió amb la geografia externa a Morvedre, al Regne de València, i el camí de tornada vers Hostalric, Tordera i, de nou, Hostalric, a casa del notari

40 Valsalobre (1995).

41 Ferrando (ed. 1995)

42 Cahner (2002: 721-794).

Gelmar Bosom. Com ha estat comentat en estudis diversos, es tracta d'un Infern de caràcter molt local en què expien les culpes fonamentalment persones reals de l'administració –en la major part de l'administració de justícia– de l'època, de final del XVI-principi del XVII, identificades al text amb noms i cognoms i amb l'esment precís de l'acusació pertinent. En aquell indret d'ultratomba aconseguirà el protagonista la informació cabdal per eixir del destret en què s'ha vist enclòs.⁴³

Un altre paratge escatològic està relacionat amb una narració en vers que va tenir una fortuna impresa colossal: l'anònim *Romiatge del venturós pelegrí*. Text molt popular entre els segles XV i XIX, llibre de lectura escolar, de contingut moral i de tema tradicional dels apareguts del més enllà, el *Romiatge* explica el trajecte d'un pelegrí camí de Roma pel jubileu, al qual, enmig d'una tempesta, se li apareix una ànima del Purgatori que li n'explica les penes, la mort, etc. Un cop arribat a Roma, el pelegrí prega per l'ànima de l'aparegut i aquell mateix dia aquesta puja al Paradís. És a dir, el periple del protagonista és terrenal i real per bé que pren contacte amb una entitat procedent d'un espai d'ultratomba.

3. Per espais al·legòrics

L'escenografia al·legòrica és una mena d'espai ficte també, però amb la diferència que remet figuradament a una altra realitat. Aquest seria el cas de la novel·la *Desitjós*, tradicionalment coneguda com *Espill de la vida religiosa*, impresa a Barcelona al 1515. El relat descriu dos itineraris, el del protagonista, Desitjós, i el del seu antagonista o contraexemple, Bé Em Vull. El primer comença el periple a la Casa d'Humilitat i circula pel Camí de Paciència fins a la Casa de Caritat, on Amor de Déu (fill de Conèixer Déu) el remet a Desitjar Déu fins que finalment accedeix a Déu mateix. Contràriament, Bé Em Vull, per bé que el seu itinerari anhelava en principi seguir els passos de Desitjós, pretén anar directe a la Casa de Caritat sense passar per la d'Humilitat, de manera que acaba assolint la Casa de Supèrbia a través del Camí de Presumpció. Com es pot observar, es tracta d'una al·legoria que vol representar un recorregut psíquic, intern, per les tres vies de l'ascetisme.

D. El viatge del text

Deixo per al final el cas més insòlit: el viatge del text i no pas de l'autor o dels personatges del text. En efecte, és el text mateix el que viatja a través de traduccions, manipulacions i apropiacions de tota mena. És cert que la llista podria ser prolixa; ja s'han publicat estudis sobre trasllats i versions d'obres modernes catalanes a d'altres llengües. Ara bé, m'entretindré amb només tres casos, que tenen algun punt d'inaudit.

La novel·la *Desitjós*, de què he parlat ara mateix, publicada per primera vegada al 1515 a Barcelona,

43 Pons Guri (ed. 1999), Valsalobre & Figueras (2000); Valsalobre (2010).

com s'ha dit, va veure una segona edició en català a València al 1529.⁴⁴ I prou. Tanmateix la seva fortuna editorial va ser colossal al llarg de l'edat moderna europea. Gràcies als treballs d'August Bover sabem, ara per ara, que va ser traduïda a onze llengües i que se'n van fer prop de cent edicions impreses, cent!, totes –excepte tres– anteriors al segle XIX. Les primeres van ser les versions a l'italià, de les quals deriven gran nombre de versions a d'altres llengües –les castellanques a banda–, particularment al francès, base, al seu torn, d'altres versions (alemanyes, etc.), que varen contribuir així a la difusió internacional. De vegades s'hi van fer addicions o bé se'n van publicar versions abreujades, adaptacions a l'esperit protestant, etc. I amb tot, les dades de l'estratosfèrica recepció de l'obra original catalana són ben provisionals perquè els mitjans tecnològics d'avui i la contínua digitalització de catàlegs i de fons bibliogràfics permetran en breu afegir prou més versions a les que coneixem fins ara, sens dubte.⁴⁵

Pere Porter, el nostre pagès de Tordera, protagonista del ja esmentat relat que va circular profusament manuscrit de manera clandestina per bé que en un cercle geogràfic limitat –el vescomtat de Cabrera– no només emergeix de l'Infern –des de prop de Sils, per on havia entrat– en un lloc mitjanament remot de la població d'origen com és Morvedre, al Regne de València, sinó que el text que protagonitza reapareix en un de força més llunyà, imprevisible i pintoresc com és ara el Virregnat de Nueva Granada a Amèrica del Sud. Efectivament, en trobem el relat versionat dins d'una complexa obra narrativa culta d'un tal Pedro de Solís y Valenzuela titulada *El desierto prodigioso y prodigio del desierto*, de mitjan XVII.⁴⁶

Acabo amb una surgència també inesperada, i totalment desconeguda fins fa ben poc, del nostre teatre barroc en el centre de la península en una avinentesa de caràcter cortesà. Així és: Albert Rossich ha descobert un imprès amb la traducció al castellà de les dues obres teatrals més importants de Francesc Fontanella. Però no només va ser traslladat i imprès sinó que sabem positivament que ambdues peces dramàtiques van ser representades a Madrid al 1738, pràcticament un segle després d'haver estat compostes. El motiu? El casament al regne de Nàpols de Carles de Borbó, rei de les Dues Sicílies, futur Carles III d'Espanya, amb Maria Amàlia de Saxònia, filla del rei de Polònia.⁴⁷

I aquí, ja mig marejat, lector, m'aturo, conscient que igual que aquí he proposat molt esquemàticament aquests periples literaris de característiques heterogènies, es podria fer un altre article o més d'un amb una replega de textos ben diversa.

44 Rafanell i Valsalobre (2000).

45 Vegeu Bover (ed. 1982, 1998 i 2005), entre molts altres treballs que descriuen traduccions impreses a diverses llengües europees, i Valsalobre (2001, 2008 i 2009).

46 Páez Patiño (ed. 1977), Bechara (1997) i Valsalobre (2010).

47 Rossich i Valsalobre (2023).

Pep Valsalobre. Literatura i viatge a l'època moderna. Una aproximació a alguns itineraris d'autors, personatges i textos per espais reals i imaginaris

Bibliografia

- Amorós i Gonell, F. (1992) *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Amorós, J.L.; Canut, M.L.; Martí Camps, F. (1993) *Europa 1700. El Grand Tour del menorquí Bernardo José*, Barcelona, Ediciones del Serbal/Institut Menorquí d'Estudis.
- Aritzeta, M. (ed.) (1994a) Rafael d'Amat i de Cortada. Baró de Maldà, *Miscel·lània de viatges i festes majors*, vol. I, Barcelona, Barcino.
- Aritzeta, M. (ed.) (1994b) Rafael d'Amat i de Cortada. Baró de Maldà, *Viles i ciutats de Catalunya*, Barcelona, Barcino.
- Badia "Alí Bei", D. (2005) *Viatges d'Alí Bei*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- Batllori, M. (1998a) *Els catalans en la cultura hispanoitaliana. Obra Completa vol. X*, Duran, E. / Solervicens, J. (eds.), València, Tres i Quatre.
- Batllori, M. (1998b) *Història, classicisme i filosofia al segle XVIII: Gustà, Pou i els Masdén. Obra Completa vol. XI*, Duran, E. / Solervicens, J. (eds.), València, Tres i Quatre.
- Bechara, Z. (1997) «El otro mundo en *El desierto prodigioso y prodigio del desierto* de Pedro de Solís y Valenzuela: procedencia de la leyenda de Pedro Porter», *Hispanic Review*, 65/1, pp. 25-45.
- Bofarull, Jaume (1929) «Fra Francesc Boada. Index Indicum», *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 39, pp. 57-66.
- <https://raco.cat/index.php/ButlletiArq/article/view/334155>
- Boixareu, R. (ed.) (1988-1999) Rafael d'Amat i de Cortada. Baró de Maldà, *Calaix de sastre*, 9 vol., Barcelona, Curial.
- Bover, J.M. (1868) *Biblioteca de escritores baleares*, 2 vol., Palma, Imprenta de P.J. Gelabert, 1868.
- Bover, A. (ed.) (1982) *Espill de la vida religiosa*, dins *Novel·les amoroses i morals*, Barcelona Edicions 62 / "La Caixa", pp. 187-306.
- Bover i Font, A. (1998) «"E dir-se ha *Spill*...". Qüestió de noms a l'entorn de l'*Spill de la vida religiosa* (Barcelona 1515)», dins Sobrer, J.M. (ed.), *Actes del Vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*. Bloomington, 1995, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 93-100.
- Bover, A. (2005) «L'autor "callà son nom". Sobre les atribucions de l'"*Spill de la vida religiosa*"», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, LI [=Miscel·lània Joan Veny, 7], pp. 45-67
- Cahner, M. (1995) «Viatge d'un ambaixador català a la França de Lluís XIV», *Revista de Catalunya*, 93, pp. 23-44.
- Cahner, M. (2002) *Literatura de la revolució i la contrarevolució (1789-1849). Notes d'història de la llengua i de la literatura catalanes*, vol. II/2, Barcelona, Curial.

Carreras i Bulbena, J.R. (1928) «Estudis biogràfics d'alguns benemèrits patricis que il·lustren aquesta Acadèmia. Proemi - Primera època», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 13, núm. 96, pp. 179-237.

<https://raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/199962>

Cuenca, P. (ed.) (2001) Juan Christóval Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso Príncipe don Phelippe*, Madrid, Sociedad Estatal para la conmemoración de los centenarios de Felipe II y Carlos V.

Espluga, X. (2018) «Pere Galès: un protestante de Uldecona professor en Ginebra», dins Boeglin, M. / Fernández Terricabras, I. / Kahn, D. (eds.), *Reforma y disidencia religiosa. La recepción de las doctrinas reformadas en la península ibérica en el siglo XVI*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 291-304.

<https://books.openedition.org/cvz/5828>.

Fernández Nieto, F.J.; Melero, A.I.; Mestre, A. (coord.) (1998) *Luis Vives y el humanismo europeo*, València, Universitat de València.

Fernández Santamaría, J.A. (1990) *Juan Luis Vives. Escepticismo y prudencia en el Renacimiento*, Salamanca.

Ferrando Francés, A. (ed.) (1995) Pere Jacint Morlà, *Poesies i col·loquis*, València, Edicions Alfons el Magnànim.

Folch i Guillén, R. (ed.) (1972) Joan Salvador, *Viatge d'Espanya i Portugal (1716-1717)*, Barcelona, Edicions 62.

Folch, R. (2013) «Botànica per a després d'una guerra. El viatge de Joan Salvador i Antoine de Jussieu per Espanya i Portugal», *Mètode*, 79, pp. 52-59.

Fontán, A. (1992) *Juan Luis Vives (1492-1540). Humanista. Filósofo. Político*, València, Ajuntament de València.

García Gabaldón, J.; Navarro Pastor, S.; Valcárcel Rivera, C. (ed.) (1997-2001) Juan Andrés, *Origen, progresos y estado actual de toda la literatura*, 6 vol., Madrid, Verbum / Biblioteca Valenciana.

García Martínez, S. (1986) «El erasmismo en la Corona de Aragón en el siglo XVI» dins Ijsewijn, J. / Losada, A. (eds.), *Erasmus in Hispania. Vives in Belgio*, Lovaina, Maison Peeters, pp. 215-290.

González González, E. (1987) *Joan Lluís Vives. De la escolástica al humanismo*, València, Generalitat Valenciana.

Homs i Guzmán, A. (2000) «Una relació desconeguda sobre Terra Santa: les *Notícies verdaderes*, del franciscà Pau Pou (1732-1737)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 73, pp. 87-128.

<https://raco.cat/index.php/AnalTar/article/view/372056/465605>

Homs i Guzmán, A. (2001) «Una altra relació sobre Terra Santa: *El llibre de la mia peregrinació* del pare Antoni Fluxà, OFM (1732-1736)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 74, pp. 131-285.

<https://raco.cat/index.php/AnalTar/article/view/371780/465391>

Pep Valsalobre. Literatura i viatge a l'època moderna. Una aproximació a alguns itineraris d'autors, personatges i textos per espais reals i imaginaris

- Homs, A. (2002) «La Relació de la peregrinació a Jerusalem del franciscà Joan López (1762-1781)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 75, pp. 171-339.
<https://raco.cat/index.php/AnalTar/article/view/371685/465309>
- Homs i Guzmán, A. (2003) «Relats de pelegrinatge a Terra Santa en llengua catalana. Un camí de set segles», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 76, pp. 5-43.
<https://raco.cat/index.php/AnalTar/article/view/348508>
- Homs, A.; Vila, P. (1999) «L'olotí Miquel Matas i la seva *Devota peregrinació de la Terra Sancta y ciutat de Hierusalem*», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, pp. 123-136.
<https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/54338/63655>
- Lama de la Cruz, V. de (2019) «Los viajes a Tierra Santa en los Siglos de Oro: entidad y fortuna de un género olvidado», *Revista de Filología Española*, XCIX/1, pp. 89-112.
<https://doi.org/10.3989/rfe.2019.004>
- López, A. (coord.) (1996) *Alí Bei: un pelegrí català per terres de l'Islam*, Barcelona, Proa.
- Macià, M. (1990) «Corrientes documentales del siglo XVIII: El “Viage de España”, de Antonio Ponz», *Documentación de las Ciencias de la Información*, 13, pp. 149-182.
- Marfany, J.L. (1992) «Els gustos artístics d'un burgès del segle XVI», *Revista de Catalunya*, 66, pp. 97-105.
- Martí, J. (2002) «Erasmus y Valencia», dins *Humanismo y Reforma en el s. XVI*, València, Biblioteca Valenciana, pp. 101-114. [Traducció catalana a les pp. 306-314.]
- Mascaró, J. (ed.) (1971) Francesc Tagell, *Relació de la mort de Climent XII i de l'elecció de Benet XIV (1740)*, Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana.
- Mechoulan, H.; Pérez Durá, J. (ed.) (1996) Fadrique Furió Ceriol, *Opera omnia*, vol. I, València, Edicions Alfons el Magnànim.
- Mestre Sanchis, A. (ed.) (1998). Francisco Pérez Bayer, *Viajes Literarios*, València.
- Miralles, E. (2017) «Una nota sobre Ausoni en època moderna», dins Jufresa, M. (ed.), *Els clàssics i la llengua literària*, Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Clàssics. Institut d'Estudis Catalans, pp. 87-110.
- Miralles, E. (2019) «Les ambaixades literàries», dins Zaragoza, V. / Valsalobre, P. (ed.), *Fontanella polièdric: poesia barroca i transmissió*, Barcelona / Girona: Institut d'Estudis Catalans / Institut de Llengua i Cultura Catalanes (UdG), pp. 195-205.
- Miralles, E.; Valsalobre P. (ed.) (2019) Joan Pujol, *Els poemes de Lepant*, Barcelona: Barcino.
- Miralpeix Vilamala, F. (2022) *El Grand Tour de Josep Anton de Cabanyes i Ballester (1797-1852). Viatges i afició col·leccionista a la llum d'Europa*, Bellaterra/Barcelona/Girona/Lleida/Tarragona, UAB / UB / UdG / UdL / UPC / URV / Museu Nacional d'Art de Catalunya / Museu del Disseny de Catalunya.

- Munar, G. (1957) *Itinerari d'un pelegrí Mallorquí qui passà a Betlem les festes de Nadal de 1672*, Ciutat de Mallorca, Impremta dels Sagrats Cors.
- Paez Patiño, R. (ed.) (1977) Pedro de Solís y Valenzuela, *El desierto prodigioso y prodigio del desierto*, 3 vol., Bogotà, Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo.
- Planes i Albets, R. (2006) «El viatge a Madrid de 1784 d'Anton de Duran i de Bastero, baró de Ribelles», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 25, pp. 411-439.
- Pons Alzina, J. (2021) «Joan Ramis i Ramis al *Diari de Maó* de Joan Roca i Vinent: la percepció social de la classe dirigent en temps de canvi de sobirania», dins Salord, J. (ed.), *Joan Ramis i la xarxa de relacions il·lustrades*, Barcelona/Palma/Maó, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Edicions UIB / Institut Menorquí d'Estudis, pp. 141-165.
- Pons Guri, J.M. (ed.) (1999) *Viatge a l'infern d'en Pere Porter. Entre la realitat i la ficció*, Barcelona, Fundació Pere Coromines.
- Querol, E.; Solervicens, J. (ed.) (2011) Cristòfol Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Rafanell, A.; Valsalobre, P. (2000) «“Català” i “valencià” al primer Cinccents. A propòsit de dues edicions de l'*Spill de la vida religiosa*», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 27, pp. 137-165.
- Rossich, A.; Valsalobre, P. (2023) «Una representació a Madrid de les obres dramàtiques de Francesc Fontanella (1738)», *Rassegna Iberistica*, 46 (119), pp. 1-22.
- Salas Álvarez, J. (2007) «El *Viaje Arqueológico* a Andalucía y Portugal de Francisco Pérez Bayer», *SPAL. Revista de Prehistoria y Arqueología*, 16, pp. 9-24.
<http://dx.doi.org/10.12795/spal.2007.i16.01>
- Sastre Portella, F. (1997) «El reino de Nápoles visto por un menorquín del 1700», dins Meloni, M.G. / Schena, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona*. Sassari-Alghero 19-24 maggio 1990: *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII): 3. Sopravvivenza ed estensione della Corona d'Aragona sotto la monarchia spagnola (secc. XVI-XVIII)*, vol. IV, Roma, Carlo Delfino editore, pp. 445-456.
- Simon i Tarrés, A. (1991) *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, Curial.
- Tateishi, H. (2006) «Apuntes sobre el *Diari de Mabó* de Joan Roca i Vinent», *The Mediterranean World*, 18, pp. 77-104.
<http://www6.econ.hit-u.ac.jp/areastd/mediterranean/mw/pdf/18/06.pdf>
- Valsalobre (Balsalobre), P. (1995) «Joan Pujol: una lectura contrareformista d'Ausiàs Marc», *Estudi General*, 14, pp. 105-135.
- Valsalobre, P. (2001) «De l'*Spill de la vida religiosa* al *Desitjós*. Notes a una novel·la al·legòrica del segle XVI», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 31, pp. 11-23.

Pep Valsalobre. Literatura i viatge a l'època moderna. Una aproximació a alguns itineraris d'autors, personatges i textos per espais reals i imaginaris

- Valsalobre, P. (2008) «*Il Desideroso*: un successo editoriale permanente. Note sulla fortuna del romanzo *Desitjós* o *Spill de la vida religiosa* in Italia, dal Cinquecento all'Ottocento», dins *La Catalogna in Europa. L'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*. Atti del IX Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008). Edizione in linea – ISBN 978-88-7893-009-4. <http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Valsalobre.pdf>. Data di pubblicazione di questa comunicazione: 29 novembre 2008
- Valsalobre, P. (2009) «El trencaclosques d'*El Desitjós* i una reivindicació de Bé Em Vull», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, LIX [=Miscel·lània Joaquim Molas, 4], pp. 55-76.
- Valsalobre, P. (2010) «El *Viatge d'en Pere Porter a l'Infern*: un text glocal», dins *Sils, el viatge a l'infern. Interpretació artística del relat de Pere Porter (segle XVII)*, Sils: Ajuntament de Sils.
- Valsalobre, P. (2013) «L'ègloga urbana: un ossimoro fontanelliano», dins Carreras i Goicoechea, M. / Puigdevall, N. / Rigobon, P. / Ripa, V. (eds.), *Ciutat de l'amor. Scrivere la città, raccontare i sentimenti*, Alessandria: Edizioni dell'Orso, pp. 281-302. [Traduït al català a: «L'ègloga urbana: "Íncrita, excelsa Lise generosa"», dins Zaragoza, V. / Valsalobre, P. (eds.), *Fontanella polièdric: poesia barroca i transmissió*, Barcelona / Girona: IEC / ILCC, 2019, pp. 207-221.]
- Valsalobre, P. (2018a) «La conexión gala o la recepción del barroco francés en Cataluña: Francesc Fontanella», *Criticón*, 134, pp. 227-242.
- Valsalobre, P. (2018b) «*Laus urbis* i anàlisi dels recursos naturals o l'obra de Despuig com a paradigma de modernitat», *Revista Internacional d'Humanitats*, 42, pp. 93-104.
- Valsalobre, P.; Figueras, N. (2000) «Confluències literàries en el *Viatge de Pere Porter a l'Infern*», *Quaderns de la Selva* [=Estudis en honor de Josep M. Pons Guri, 1], 12, pp. 91-102.
- Valsalobre, P.; Miralles, E. (2020) *El poeta mataroní Joan Pujol (segle XVI) o la poesia en el seu context*, Mataró: Fundació Iluro.
- Voltes Bou, P. (1962) *Pau Ignasi de Dalmases i el seu temps*, Barcelona, Rafael Dalmau.